

Dariusz Rozmus

"Leff" : instytucja prawa zwyczajowego w średniowiecznym Maghrebie

---

Roczniki Administracji i Prawa 16/1, 73-79

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Oryginalny artykuł naukowy

Original Article

Data wpływu/Received: 03.01.2016

Data recenzji/Accepted: 15.04.2016

Data publikacji/Published: 20.06.2016

Źródła finansowania publikacji: Wyższa Szkoła Humanitas

Authors' Contribution:

(A) **Study Design (projekt badania)**

(B) Data Collection (zbieranie danych)

(C) Statistical Analysis (analiza statystyczna)

(D) Data Interpretation (interpretacja danych)

(E) Manuscript Preparation (redagowanie opracowania)

(F) **Literature Search (badania literaturowe)**

Dariusz Rozmus¹

LEFF. INSTYTUCJA PRAWA ZWYCZAJOWEGO W ŚREDNIOWIECZNYM MAGHREBIE

Dzisiejsza populacja północnej Afryki to przede wszystkim Arabowie, zarabizowani² oraz podzieleni na różne plemiona³ Berberzy mówiący we własnych dialektach (głównie

¹ prof. dr hab.; Wyższa Szkoła Humanitas w Sosnowcu.

² Kompleksowe omówienie historii, życia codziennego i kultury materialnej Berberów można znaleźć w *Encyclopédie Berbère*, Édisud La Calad, 13090 Aix-en-Provence, France 1984-2013. To wydawnictwo w chwili obecnej publikujące tomy od 1984 do 2013 r. Por. też klasyczną pracę Ibn Khaldun, *Historie des Berberes et des dynastie musulmanes de L'Afrique*. Septentrionale tłumaczenie de Slane Paris 1968. Na temat pierwotnego podziału Berberów wedle kategorii uznawanych za istotne w starożytności i we wczesnym średniowieczu por. D. Rozmus, *Al Baranis – plemię czy termin?*, „Przegląd Orientalistyczny” 2000, nr 1-2, s. 130-136. Ważną choć popularnonaukową pozycją jest książka J. Mazel, *Zagadki Maroka*, przekład A. Steinsberg, Warszawa 1975.

³ Użycie terminu „plemię” jest tutaj pewnego rodzaju skrótem myślowym. Grupy te tworzą struktury ponadplemienne, określane jako konfederacje. Szczegółowe wyjaśnienie zawłości sceny politycznej dawnego Maghrebu przekracza ramy tego artykułu. PozwólmY jednak sobie podać za sugestiami wybitnego znawcy Berberów w Polsce prof. R. Vorbricha pewien schemat, który w sytuacji idealnej, niejako modelowej, występował na tamtym obszarze i tworzył układ polityczny ludów Maghrebu. Określany jest on jako system segmentowy. Wyglądał on następująco: konfederacja plemion > plemię > frakcja plemienia (polskim odpowiednikiem może być właśnie „szczęp”) > podfrakcja plemienia > ród > (ewentualnie) segment rodu >

to: rifain, tamazight, chleuh, kabyle)⁴. W istocie nie ma zgody w świecie nauki, czy dialekty berberyjskie nie stanowią jednak odrębnych, choć blisko spokrewnionych ze sobą języków. Normą w tych lokalnych społecznościach jest dyglosja lub nawet tryglosja.

Wyznający obecnie islam Berberzy w wiekach średnich przed podbojem arabskim⁵ wyznawali religię pogańską, chrześcijaństwo, a nawet judaizm. W konserwatywnych społeczeństwach górali z Atlasu przetrwało wiele obyczajów z zamierzchłej pogańskiej, ogólnie mówiąc – przedislamskiej przeszłości⁶. Pozostawiły one ślad w opisach arabskich kronikarzy. Najwybitniejszym badaczem tego zagadnienia wśród polskich orientalistów był Tadeusz Lewicki, który poświęcił zagadnieniom ludów północnej Afryki (w tym mużulmańskiej sekcji Ibadytów) wiele swoich prac⁷.

Do dzisiaj w górach Rif, Aures, Atlasu (i AntyAtlasu) i innych ludność tam mieszkająca kulturuje wiele starożytnych obyczajów, ponieważ wciąż odpowiadają one żyjącym tam ludziom⁸. W społecznościach Berberów przetrwało też (przynajmniej do połowy XX wieku) wiele dawnych instytucji prawa zwyczajowego.

Jedną z takich instytucji jest *leff*⁹, będący formą prawa zwyczajowego o zawieraniu sojuszy i aliansów politycznych. *Leff* znany jest ze średniowiecza przynajmniej od XI w. Początki tego obyczaju upatruje się w sięgających XI wieku walkach pomiędzy miejscową ludnością, reprezentującą przede wszystkim grupy berberskich plemion Ghomara, Zemata i innych (np. ludność z Rifu), a berberskimi plemionami Sanhadża popierającymi nową dynastię marokańską Almorawidów (XI – pierwsza połowa XII w.)¹⁰.

Jednakże granice chronologiczne stosowania tego prawa można dzięki analizom tekstów kronikarzy arabskich przesunąć o kilka wieków wcześniej. Wykazanie tego jest właśnie przedmiotem tego artykułu.

Na początku naszych rozważań musimy jednak przybliżyć samą istotę tej instytucji prawa zwyczajowego oraz przekaz źródłowy, który służy do rekonstrukcji chronologii wydarzeń, w których zastosowano naszym zdaniem działanie prawa *leffów*.

Leff to arabska¹¹ nazwa określająca sformalizowaną formę zawierania sojuszy. W Maghrebie instytucja ta posiada też w zależności od dialektu swoje rodzime berberskie nazwy, takie jak *amqon*, *taferbant*, *thamunt*¹². *Leff*, jak zauważa Ryszard Vorbrich, oznacza honorowe braterstwo zawierane w celu obrony, prowadzenia wojen, wymiany towarów oraz wymiany

---

rodzina rozszerzona > rodzina podstawowa. *Leffy* funkcjonowały właśnie w takim rozbudowanym systemie segmentacji społecznych i politycznych organizacji ludów dawnego Maghrebu.

⁴ Na temat Berberów por. R. Vorbrich, *Górale Atlasu marokańskiego*, Wrocław 1996. Na temat języków z dostępnych autorowi prac por. A. Basset, *La Langue Berbère*, London – New York – Toronto 1952 oraz M. Quitout, *Grammaire Berbère (rifain, Tamazight, chleuh, kabyle)*, L'Harmattan 1997.

⁵ H. Kennedy, *Wielkie arabskie podboje. Jak ekspansja islamu zmieniła świat*, Warszawa 2011, s. 178-197, por. też A. Dziubiński, *Historia Maroka*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1983, s. 31-34.

⁶ E. Szymański, *Tradycje i legendy ludów Afryki Północnej*, Kraków 1994.

⁷ Na temat przeżytków pradawnych obyczajów por. T. Lewicki, *Przeżytki starych kultów i wierzeń pogańskich u średniowiecznych Berberów doby mużulmańskiej*, „Lud” nr 50/1, 1964/1965, s. 230-296.

⁸ *Wśród dolin Atlasu. Siła tradycji w kulturze i życiu codziennym górali marokańskich*, szkice etnologiczne pod red. R. Vorbricha, Poznań 1997.

⁹ R. Vorbrich, *Górale Atlasu marokańskiego...*, s. 191-196.

¹⁰ Ibidem, s. 192; por. A. Dziubiński, *Historia Maroka...*, s. 462.

¹¹ Ch.K. Baranow, *Słownik arabsko-rosyjski*, Moskwa 1984, s. 724-725.

¹² R. Vorbrich, *Górale Atlasu marokańskiego...*, s. 191.

kobiet, eksploatacji wody i pastwisk lub bardziej ogólnie – współpracy ekonomicznej. Można nawet określić, że członków jednego *leffu* łączy coś na wzór patriotyzmu¹³.

Zagadnienie sojuszy w Maghrebie badane jest już od ok. 2 stuleci. Już na początkowym etapie badań nad *leffami* stworzono koncepcje „szachownicy”, albo może lepiej w nawiązaniu do jednego z podstawowych znaczeń tego słowa – koncepcje „zwoju/spłotu” jako najlepszego porównania dla mozaikowego systemu krzyżujących się sojuszy¹⁴. Zarówno w górach Rif, jak i w Atlasie wyróżniono wiele odrębnych prowincji *leffów*¹⁵. Chronologię pojawienia się tej instytucji próbujemy odtworzyć na podstawie wydarzeń we wczesnośredniowiecznym emiracie Nukur (Nekôr).

Przez około trzysta lat w okresie od ósmego do jedenastego wieku naszej ery w Maghrebie istniał niewielki emirat w regionie (łańcucha górskiego) Rif. Jego centrum znajdowało się nad rzeką Nukur/Nekor (Nekôr) na wschód od gór Rif¹⁶. Całą naszą wiedzę o tym arabsko-berberskim państewku zawdzięczamy jedenastowiecznemu kronikarzowi arabskiemu al-Bakriemu¹⁷.

Według kronikarza założycielem tego emiratu, człowiekiem, który połączył plemiona Rifu, był Salih ibn Mansur, pochodzący z prastarego rodu Himjarytów. Początki tego rodu wedle arabskich tradycji genealogicznych sięgają czasów starożytnego Królestwa Saba na południu Półwyspu Arabskiego¹⁸. Salih ibn Mansur przybył do północnego Maroka w rejon gór Rif ok. 710 r. n.e. Podporządkował sobie kilka berberskich plemion, jednocześnie namawiając ich do konwersji na islam. Jego potomkowie utworzyli dynastię emirów władających niewielkimi obszarami północnego Maroka przez ok. trzysta lat. Jego wnuk Sa' id ibn Idris ibn Salih ibn Mansur al-Hamiri założył miasto Nukur (Nekôr), które znajdowało się nad rzeką Nukur (Nekôr) w rejonie dzisiejszego miasta Al. Hoceima. Stało się ono stolicą emiratu Nukur. Państewko to przez cały okres swojego istnienia balansowało pomiędzy współczesnymi mu dużymi i nadrzędnymi państwami maghrebskimi¹⁹.

Pierwszą datą znaną z historii stolicy emiratu Nukur jest rok 858 n.e., kiedy to na miasto napadli „przekłęci przez Boga” Magowie²⁰. Pod tą nazwa kryją się Wikingowie, którzy w IX wieku pustoszyli wybrzeża Hiszpanii i północnej Afryki²¹.

¹³ Ibidem, s. 191.

¹⁴ Podstawowe znaczenie tego słowa to skręcanie, np. papierosów, zwijanie, np. nici, ale też splatanie, jednoczenie, np. ludu, por. Ch.K. Baranow, *Słownik arabsko-rosyjski...*, s. 724.

¹⁵ Por. mapkę układu *leffów* w Atlasie Wysokim na przykładzie konfederacji Ouauzuguit, por. R. Vorbrich, *Górale Atlasu marokańskiego...*, s. 195, mapa 25.

¹⁶ Na mapie *Carte du Maroc 1/50 000 Al. Hoceima Feuille Ni 30 – XXI – 1a* wydanej przez Ministère de L' Agriculture et de la Reforme Agraire. Dressé dessiné et publié par la Division de la Carte en 1970 określa rzekę jako Nekôr.

¹⁷ al-Bakri, texte arabe: W. McGuckin de Slane, *Description de l'Afrique Septentrionale par Abou-Obeid El-Bekri*, Alger 1911, s. 88-102. Por. też C.S. Coon, *Tribes of the Rif*, Harvard African Studies – Peabody Museum of Harvard University Cambridge, Mass., U.S.A. 1931, vol. IX, s. 27-33, autor używa nazwy „The Kingdom of Nekor”, lokalizując je w górach Rif (północne Maroko).

¹⁸ J. Jasińska, hasło „Himiarites” [w:] *Mały słownik kultury świata arabskiego*, Warszawa 1971, s. 193.

¹⁹ Jedno z nich, pierwsze, założone przez potomków Idrisa ibn Abdallaha, zajęło duże obszary ówczesnego Maghrebu, jednakże rozbięcie dzielnicowe pozabawiło go wkrótce swojej potęgi. Por. A. Dziubiński, *Historia Maroka...*, s. 36-39. Tutaj trzeba dodać, że faktycznym założycielem krótkotrwałego, ale dużego państwa był syn Idrisa ibn Abdallaha, Idris II.

²⁰ al-Bakri, texte arabe: W. McGuckin de Slane, *Description de l'Afrique...*, s. 92.

²¹ T. Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny*, t. 2, Wrocław 1969, s. 70, 270, por. również: D. Rozmus, *A More Precise Dating of the as-Saqaliba Rebellion in the Medieval Maghrib*, „Folia Orientalia” 1996, vol. XXXII.

Wydarzenia, które chcemy opisać, miały miejsce w czasach życia prawnika Saliha ibn Mansura, Saliha ibn Sa`Ida. Okres panowania Saliha ibn Sa`Ida wypełniają, zgodnie z przekazem al-Bakriego, różne utarczki bądź wojny z rodzeństwem. Na przykład swojego brata Idrisa kazał uwięzić, a następnie stracić. Niestety, z okresu jego panowania nie posiadamy żadnych dat. Dowiadujemy się natomiast, że Salih ibn Sa`Id panował 28 lat. Biorąc pod uwagę znaną nam jedną tylko datę z czasów panowania jego ojca (Sa`id ibn Idrisa), czyli rok 858 n.e. musimy przyjąć, że życie i panowanie Saliha ibn Sa`Ida przypadło na schyłek wieku IX naszej ery. Jest to dla nas niezwykle ważna obserwacja, ponieważ umożliwia ona osadzenie wydarzeń, które wskazują na zastosowanie prawa leffów, właśnie już w wieku IX n.e.

Zawieraniu sojuszy – *leffów* najczęściej nie towarzyszyło spisywanie ich w formie umów. Wypracowano natomiast ciekawy totemiczny system klasyfikacji poszczególnych plemion. Każda grupa plemienna lub nawet segment plemienia z gór Rif i Atlas posiadała przyporządkowane symbole (totemy). Twórcą ich był mityczny „człowiek ptaków” Bou Tyour²². Spożycie jednych zwierząt było dozwolone, a innych zakazane. Na przykład segmenty plemienne obdarzone symbolami zwierząt jadalnych należą do *leffu* grupy Ghomara, a zwierzęta niejadalne reprezentują *leffy* członków rywalizujących z Ghomara plemion grupy Sanhadża²³.

Tak jak już wspomnieliśmy powyżej, dzięki analizie fragmentu kroniki al-Bakriego²⁴ możemy odtworzyć działanie prawa *leff* we wczesnośredniowiecznym Maghrebie. W analizie fragmentu kroniki al-Bakriego, ustępu poświęconego próbie zawarcia przymierza między emirem Salihem ibn Sa`Idem (synem Sa`id ibn Idrisa, założyciela Nekor/Nukur, prawnikiem przybysza z południowej Arabii Saliha ibn Mansura) a zbuntowanym plemieniem Meknàs²⁵, zwraca uwagę obszerny fragment poświęcony temu, jaką wagę strony skłócone, a potem zawierające przymierze przywiązywały do osła, a właściwie do symboliki związanej z tym zwierzęciem. Przedstawmy zatem w skrócie istotne dla nas wydarzenia.

Plemię Meknàs sprzeciwiło się emirowi Salihowi ibn Sa`Idowi. Emir wysłał mu pisemną groźbę, zapewne przywołującą je do porządku. Opieczętował przesyłaną wiadomość i umieścił w worku z karmą na grzbiecie osła (to ważny fragment – emir mógł użyć w poselstwie np. wielbłąda, konia, muła). Na osła pojechał zaufany człowiek emira. Na granicy terytoriów plemienia Meknàs przykazano mu, aby pozostawił zwierzę i się oddalił – zapewne ze względu na zagrożenie dla jego życia. „Mieszkańcy Meknàs pochycili osła Saliha, który był im znany. Wzięli worek i kiedy przeczytali list, postanowili od razu okaleczyć osła i kontynuować opór. Jednak potem zmienili zdanie i postanowili zjednoczyć wszystkich, którzy sprzeciwiali się Salihowi. I tak właśnie postąpili. Oddali część osłu (sic!) owijając go w całun i odwieźli go do Saliha... i prosili go o łaskę, a ten im jej udzielił”²⁶.

²² R. Vorbrich, *Górale Atlasu marokańskiego...* s. 192.

²³ Ibidem, s. 192.

²⁴ Warto tutaj kilka słów poświęcić osobie samego kronikarza. Wiemy o nim, że należał do wybitniejszych historyków i geografów świata arabskiego. Pochodził z podupadłego książęcego rodu. Zmarł w Kordobie w 1094 roku ery chrześcijańskiej. Do najwybitniejszych dzieł kronikarza należy m.in. *Kitab al-masalik wa`l mamalik* (Księga dróg i królestw). Znajduje się w niej wiele istotnych informacji o ludach słowiańskich. Por. K. Skarżyńska-Bocheńska, hasło „Bakri (al-) abu Ubajd” [w:] *Mały słownik kultury świata arabskiego*, Warszawa 1971, s. 93.

²⁵ al-Bakri, *texte arabe*: W. McGuckin de Slane, *Description de l'Afrique...*, s. 91-93; C.S. Coon, *Tribes of the Rif...*, s. 28. Meknàs nie mieli nic wspólnego z mieszkańcami miasta Meknes.

²⁶ Tekst arabski oraz tłumaczenie fragmentu tekstu arabskiego na język francuski zostało wykonane przez

Odwołanie do symboliki animalistycznej (totemicznej) nie jest w tym przypadku zaskoczeniem. To dość popularny obyczaj w realiach Orientu. W nazwach plemion arabskich odnajdujemy ślady totemizmu. Nazwy takie jak Banu Kalb, Banu Kilab czy też Banu Asad świadczą o czerpaniu nazw od przodków mitycznych zwierząt²⁷. Wśród nazw plemion arabskich *Heritage of Arabic Dialects* podaje także określenia zwierzęce, takie jak Banu Namir, Banu Kulajb, Banu al-Kilabijun czy też Banu Hamir (sic!)²⁸. Należy zaznaczyć, że południowojemeńskie plemię Banu Kalb zamieszkujące Syrię łączone jest przez historyków z Himjarytami jako plemieniem z nimi spokrewnionym²⁹.

Biorąc pod uwagę, że dynastia rządząca w Nekor/Nukur sama odwoływała się do tradycji himjaryckich, w których najprawdopodobniej osioł był zwierzęciem symbolicznym (totemicznym), zupełnie zrozumiałe wydaje się postępowanie starszyny plemienia Meknas. Jak widać, po uprzednich wahaniach przyjęli oni strategię zawarcia przymierza. Obie strony konfliktu doskonale posłużyły się symboliczną stroną zwierzęcia – osła. Uszanowanie przez plemię Meknas ciała zabitego zwierzęcia, symbolizującego ród Himjarytów, zostało po drugiej stronie zauważone i docenione. Nastąpił sojusz i pokój. Niestety, sam osiołek wyszedł na tej symbolicznej polityce jednak jak najgorzej.

Na zakończenie można zauważyć, że przewijające się w tym fragmencie zwierzę – osioł może mieć jeszcze bardziej rozbudowaną symbolikę, wykraczającą poza zagadnienie totemicznych symboli w systemie *leffów*. Symbolika ta została omówiona w artykule w innej pracy³⁰.

Bibliografia

- Basstet A., *La Langue Berbère*, London – New York – Toronto 1952.
 Baranow Ch.K., *Słownik arabsko-rosyjski*, Moskwa 1984.
 Bright J., *Historia Izraela*, Warszawa 1994.

---

orientalistę Marka Skoczka. por. D. Rozmus, M. Skoczek, *Hayarum Qatalum*, „Folia Orientalia” 1996, vol. XXXII, s. 161-162.

²⁷ M. Gaudefroy-Demombynes, *Narodziny islamu*, Warszawa 1988, s. 23.

²⁸ Por. D. Rozmus, M. Skoczek, *Hayarum Qatalum...*, s. 163, por. też Ahmad Alam-El-Deen El-Gindi, *al-Lahagat al-Arabijja fi at-Turath*, Libye – Tunisie 1978, część pierwsza, s. 165-176. Stworzony przez naukowca arabskiego (Yaaqub al-Firuzabadi żył 1329–1414) słownik języka arabskiego al-Qamus al-Muhit w części poświęconej rdzeniowi HMR podaje Banu Himar. Jak widać związek pomiędzy totemicznym osłem a Himjarytami zauważył już średniowieczny orientalista. Na temat tego średniowiecznego naukowca arabskiego por. <https://en.wikipedia.org/wiki/Fairuzabadi>. Słownik arabsko-rosyjski (Baranowa) przy rdzeniu HMR podaje nazwę Himar, tj. 'osioł, podobnie jak słownik E. Lane'a. Por. słownik Yaaqub al-Firuzabadi, rdzeń HMR [w:] *al-Qamus al-Muhit*, cf. rdzeń HMR [w:] Ch.K. Baranow, *Słownik arabsko-rosyjski*, Moskwa 1984, cf. także E.W. Lane, *Arabic English Dictionary*, Londyn 1863.

²⁹ J.D. Sourdel, *Cywilizacja islamu (VII-XIII w.)*, Warszawa 1980, s. 489.

³⁰ D. Rozmus, M. Skoczek, *Hayarum Qatalum...*. Badania wskazują, że w istniejącym w starożytności państwie Mari (istniejącym już w III tysiącleciu, zdobytym ok. 1757 r. p.n.e. przez władcę Babilonu Hammurabiego na znaczeniu) idiom amorycki oznaczający zawieranie przymierza znaczy dosłownie *hayarum qatalum*, tzn. „zabić osiołka”. Por. F.M. Cross, *Canaanite Myth and Hebrew Epic, Essays in the History of the Religion of Israel*, Massachusetts 1973, s. 265. Mieszkańcy Sychem (starożytne miasto Izraela w okolicy dzisiejszego Nablusu) nazywani byli Bene Hamor, tzn. synowie osła, a ich bogiem był Ba'al Berith, tzn. Pan Przymierza, zob. J. Bright, *Historia Izraela*, Warszawa 1994, s. 82.

- Carte du Maroc 1/50 000 Al. Hoceima Feuille Ni 30 – XXI – 1a*, Ministère de L' Agriculture et de la Reforme Agraire. Dressé dessinè et publiè par la Division de la Carte en 1970.
- Coon C.S., *Tribes of the Rif*, Harvard African Studies – Peabody Museum of Harvard University Cambridge, Mass., U.S.A. 1931, vol. IX
- Cross F.M., *Canaanite Myth and Hebrew Epic, Essays in the History of the Religion of Israel*, Massachusetts 1973
- Dziubiński A., *Historia Maroka*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1983.
- Ibn Khaldun, *Historie des Berberes et des dynastie musulmanes de L' Afrique*. Septentrionale tłumaczenie de Slane Paris 1968,
- Encyclopédie Berbère*, Édusud La Calad, 13090 Aix-en-Provence, France 1984-2013.
- Gaudefroy-Demombynes M., *Narodziny islamu*, Warszawa 1988.
- Jasińska J., hasło „Himiarites” [w:] *Mały słownik kultury świata arabskiego*, Warszawa 1971.
- Ahmad Alam-El-Deen El-Gindi, *al-Lahagat al-Arabijja fi at-Turath*, Libye – Tunisie 1978.
- Yağub al-Fairuz Abadi, *al-Qamus al-Muhith*, Beirut 1987.
- Kennedy H., *Wielkie arabskie podboje. Jak ekspansja islamu zmieniła świat*, Warszawa 2011.
- Lane E.W., *Arabic English Dictionary*, Londyn 1863.
- Lewicki T., *Przeżytki starych kultów i wierzeń pogańskich u średniowiecznych Berberów doby muzułmańskiej*, „Lud” nr 50/1, 1964/1965 , s. 230 – 296
- Lewicki T., *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, Wrocław 1969.
- Mazel J., *Zagadki Maroka*, przekład A. Steinsberg, Warszawa 1975.
- Rozmus D., Skoczek M., *Hayarum Qatalum*, „Folia Orientalia” 1996, vol. XXXII.
- Rozmus D., *Al Baranis – plemię czy termin?*, „Przegląd Orientalistyczny” 2000, nr 1-2.
- Rozmus D., *A More Precise Dating of the as-Saqaliba Rebellion in the Medieval Maghrib*, „Folia Orientalia” 1996, vol. XXXII.
- McGuckin de Slane W., *Description de l'Afrique Septentrionale par Abou-Obeid El-Bekri*, texte arabe, Alger 1911.
- Skarżyńska-Bocheńska K., hasło „Bakri (al-) abu Ubajd” [w:] *Mały słownik kultury świata arabskiego*, Warszawa 1971.
- Sourdel J.D., *Cywilizacja islamu (VII-XIII w.)*, Warszawa 1980.
- Szymański E., *Tradycje i legendy ludów Afryki Północnej*, Kraków 1994.
- Wśród dolin Atlasu. Siła tradycji w kulturze i życiu codziennym górali marokańskich*, szkice etnologiczne pod redakcją R. Vorbricha, Poznań 1997.
- Vorbrich R., *Górale Atlasu marokańskiego*, Wrocław 1996.
- Quitout M., *Grammaire Berbère (rifain, Tamazight, chleuh, kabyle)*, L' Harmattan 1997.
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Fairuzabadi>

Streszczenie: *Leff* to instytucja prawa zwyczajowego stosowana do zawierania sojuszy i aliansów politycznych. Przyjmuje się że powstała ona w okresie wczesnego średniowiecza w XI w. n.e. Autor artykułu wykazuje, że dzięki analizie tekstu źródłowego z kroniki el- Bekriego można znaleźć na obszarze istniejącego we wczesnym średniowieczu emiratu Nekôr ślady stosowania tego prawa zawierania sojuszy już w IX w. n.e.

Słowa kluczowe: Berberzy, *leff*, prawo zwyczajowe, emirat Nekôr

***LEFF* – AN INSTITUTION OF CUSTOM LAW IN THE MEDIEVAL MAGHREB**

Summary: *Leff* is the institution of custom law which was applied to conclude political partnerships and alliances. It is assumed that it was established in the early Middle Ages in the 11th c. AD. The author of the article demonstrates that thanks to an analysis of a source text from al-Bakri one may find traces of the use of this law of concluding alliances as early as in the 9th c. AD in the Nekkôr emirate that existed in the early Middle Ages.

Keywords: Berbers, *leff*, custom law, the Nekkôr emirate